

આત્મા સાથે કર્મના પુદ્ગલોનો સંબંધ અને બંધનમુક્તિ

આત્મા પોતાનું જ્ઞાન ભૂલી, પોતાના સ્વભાવથી મનવડે, વચનવડે અને શરીરવડે રાગદ્વેષવાળી પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે વખતે જેમ લોહું લોહચુંબક તરફ આકર્ષાય છે, તેમ આ જગતમાં સર્વત્ર ભરેલા પુદ્ગલ પરમાણુઓમાંથી પોતાની લાગણીને લાયકનાં પુદ્ગલો પોતા તરફ આકર્ષે છે અને તીવ્ર કે મંદ લાગણીના પ્રમાણમાં તે પુદ્ગલોનું આત્મપ્રદેશ સાથે જોડાણ કરે છે.

આ રાગદ્વેષવાળી લાગણીઓના ચાર વિભાગો પડે છે. એક વિપરીત પ્રવૃત્તિવાળી લાગણી કે જેને મિથ્યાત્વ કહેવામાં આવે છે. તેને લઈને જે વસ્તુ આત્મા નથી તેમાં આત્માની લાગણી થાય છે : જે વસ્તુ અનિત્ય છે, અસાર છે તેમાં નિત્યપણાની, સારાપણાની લાગણી થાય છે : અપવિત્રમાં પવિત્રપણાની લાગણી થાય છે. આ મિથ્યાત્વની લાગણી આત્મજ્ઞાન બહુ જ ભૂલાવે છે અને પુદ્ગલ જે જડ પદાર્થો છે તે દેહાદિમાં સત્યતાની, નિત્યતાની, સારપણાની અને પવિત્રતાની યુદ્ધિ ધારણ કરાવે છે. સત્ય, નિત્ય, સાર-ભૂત અને પવિત્ર તો આત્મા જ છે. તેને બહલે જડ પદાર્થમાં તેવી લાગણી અને પ્રવૃત્તિ થવી તેને ‘મિથ્યાત્વ’ કહે છે.

પુદ્ગલોનો આત્મા સાથે સંબંધ જોડનાર બીજી લાગણી ‘અવિરતિ’ નામની છે. અવિરતિનો ટૂંકો અર્થ ઇચ્છાઓને છૂટી મૂકવી તે. આત્માની શક્તિ મેળવવાની

ધર્મિછાને બહલે પુદ્ગલો મેળવવાની ઇચ્છા કરવી, આત્મ-શક્તિનો ઉપયોગ આત્માના આનંદ માટે ન કરતાં પુદ્ગલો મેળવવા અને પુદ્ગલોના સુખ ભોગવવા માટે કરવો અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જ પોષણ મળે તે તરફ આત્મશક્તિના ઉપયોગને વહેવરાવ્યા કરવો, તે અવિરતિ. તેથી પુદ્ગલોનો આત્મા સાથેનો સંબંધ વધારે વધતો જાય છે.

આત્મા સાથે કર્મના પુદ્ગલોનો સંબંધ વધારનાર ત્રીજી લાગણી ‘કષાયો’ની છે. ઇન્દ્રિયોને પોષણ આપવા-વિષયો મેળવવા માટે ક્રોધનો, માનનો, માયાનો અને લોભનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ ચારને કષાયો કહે છે. ક્રોધ પ્રસંગે આ વિષયો મેળવવા માટે તે ક્રોધ વખતે તેનું રક્ષણ કરવા માટે અથવા પોતાના કે પરના પ્રસંગમાં આ ચાર કષાયોમાંથી ક્રોધ પણ કષાયવાળી લાગણીની સુખ્યતા હોય છે. આ કષાયવાળી લાગણીઓ પુદ્ગલોનો આત્મા સાથે સંબંધ વિશેષ દૃઢ કરાવે છે અને ટકાવી રાખે છે.

ચોથી લાગણી કર્મપુદ્ગલોનો સંબંધ જોડનારી મન-વચન-શરીરની પ્રવૃત્તિની છે. તે લાગણી રાગ ઉત્પન્ન કરાવીને કે દ્વેષ કરાવીને, પોતાને માટે કે પરને માટે પણ તે ત્રણ મન આદિ ‘યોગ’ની પ્રવૃત્તિ પુદ્ગલોનો સંચય કરાવે છે. તે પુદ્ગલો શુભ પણ હોય અને અશુભ પણ હોય, છતાં બન્ને બંધનરૂપ તો છે જ.

આ ચાર પ્રયત્નોમાં મિથ્યાત્વની લાગણી સર્વ કરતાં પુદ્ગલોનો આત્મા સાથે વિશેષ સંબંધ કરાવે છે અને ટકાવી પણ રાખે છે. ખરી રીતે જોઈએ તો માલુમ પડશે

કે-જેમ ઝાડને ટકાવી રાખનાર અને પોષણ આપનાર તેનાં મૂળ છે, તેમ કર્મોને ટકાવી રાખનાર અને પોષણ આપનાર આ મિથ્યાત્વની લાગણી છે. મિથ્યાત્વની લાગણી ન હોય તો અવિરતિ-ઈચ્છાની લાગણી તેથી ઓછો કર્મસંગ્રહ કરાવે છે. મિથ્યાત્વ અને અવિરતિ તે બન્ને લાગણી ન હોય તો કષાયની લાગણી તેથી પણ ઓછો સંગ્રહ કરાવે છે અને ઉપરની ત્રણેય લાગણી ન હોય તે પ્રસંગે મન આદિ ત્રણની લાગણી ઘણો જ થોડો કર્મબંધ કરાવે છે. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે-આત્મભાન ભૂલવું તે ‘મિથ્યાત્વ’ ઈચ્છાઓને કાબૂમાં રાખવાનો નિયમ ન કરવો તે ‘અવિરતિ’ રાગદ્વેષવાળી પ્રવૃત્તિ તે ‘કષાય’ અને મન-વચન-શરીરની સામાન્ય પ્રવૃત્તિ તે ‘યોગ.’ કોઈ વખતે એક, કોઈ વખતે બે, કોઈ વખતે ત્રણ અને કોઈ પ્રસંગે ચારેય જાતની લાગણીઓ એકી સાથે હોય છે.

આ ચાર કારણો વડે ગ્રહણ કરાયેલાં કર્મપુદ્ગલોનો આત્માની સાથે સંબંધ થાય છે. તે સંબંધ તે તે કારણો વડે વૃદ્ધિ પામે છે અને નિમિત્તની પ્રબળતાથી લાંબા વખત સુધી ટકી રહે છે.

પ્રસ્તુત ચાર કારણોથી આત્મા સાથે બંધાતા કર્મપુદ્ગલોને તેના વિરોધી આ ચાર કારણોથી દૂર કરી શકાય છે.

બંધનમુક્તતા-અજ્ઞાનદશામાં આત્મા પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ રાગદ્વેષ સાથે કરે છે, એ કારણથી આત્મા અને કર્મપુદ્ગલોનો સંબંધ ટકી રહે છે. તે કારણોને દૂર

કરવાથી કર્મપુદ્ગલોનો સંબંધ છૂટી જાય છે, જેનું નામ કર્મબંધથી મુક્તિ છે.

આત્મા જે વસ્તુ છે તેને તે રૂપે જાણવી અર્થાત્ સતને સતરૂપે જાણવું, તે મિથ્યાત્વનું વિરોધી સમ્યગ્દર્શન છે. આત્મા નિત્ય છે, સત્ય છે, પવિત્ર છે, આનંદસ્વરૂપ છે. એને બરોબર સમજવાથી અને પ્રવૃત્તિના સર્વ પ્રસંગોમાં તે જ્ઞાન ટકાવી રાખવાથી મિથ્યાત્વથી આવતાં કર્મપુદ્ગલો અટકી જાય છે. આ સત્યનો પ્રકાશ પ્રબળ થતાં વિવિધ પ્રકારની માયિક ઇચ્છાઓ ઓછી થઈ જાય છે. અને જે ઇચ્છા થાય છે તે પોતાને અને પરને આનંદરૂપ થાય તેવી થાય છે. તેમ થતાં અવિરતિ નામની કર્મસંબંધ ટકાવી રાખનાર બીજી લાગણીથી આવતાં કર્મો પણ અટકી જાય છે.

આત્મા તરફ જેમ જેમ પ્રેમ વધતો જાય છે, તેમ તેમ ઇચ્છાઓ પણ આત્માને પોષણ મળે તેવી જ થાય છે. વળી તેને લઈને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભની પ્રવૃત્તિ મંદ થઈ જાય છે, કેમકે-પુદ્ગલો મેળવવાની ઇચ્છા માટે જ ક્રોધાદિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. તે ઇચ્છાઓ બંધ થતાં ક્રોધાદિની પ્રવૃત્તિ પણ અટકી જ પડે અને કષાયની પ્રવૃત્તિ મંદ થતાં તે પ્રસંગે તેટલી મન-વચન-શરીરની પ્રવૃત્તિ હોય છતાં તે નિરસ હોવાથી કર્મપુદ્ગલોને આકર્ષવાનું બળ તેમાંથી ઓછું થઈ ગયેલું હોય છે, તેથી આત્માનો કર્મપુદ્ગલો સાથેનો સંબંધ ઓછો થતો જાય છે અને પૂર્વે જે અજ્ઞાનદશામાં સંબંધ બાંધેલો હોય છે તે

આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરવાથી તથા વર્તમાનકાળે અનુભવ કરી લેવાથી સત્તામાં રહેલા કર્મો પશુ ઓછાં થતાં જાય છે. આ સર્વ કહેવા ઉપરથી એ નિર્ણય થયો કે—(૧) મિથ્યાત્વવાળી અજ્ઞાનદશાથી આવતાં કર્મપુદ્ગલો સમ્યગ્દર્શનથી રોકાય છે, (૨) અવિરતિ-ધ્વંષાઓથી આવતાં કર્મપુદ્ગલો ધ્વંષાનો નિરોધ કરવારૂપ વિરતિથી રોકાય છે, (૩) ક્રોધ, માન, માયા અને લોભથી આવતાં કર્મપુદ્ગલો ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા અને સંતોષથી રોકાય છે, અને (૪) મન-વચન-શરીરથી આવતાં કર્મપુદ્ગલો મનાતીત, વચનાતીત, કાયાતીત-રૂપ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરવાથી રોકાય છે.

આવતાં કર્મને રોકવા તેને ‘સંવર’ કહે છે. પૂર્વના સત્તામાં જે કર્મો હતાં તેને શરીરાદિવડે ભોગવી લેવાથી અને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરવાથી રૂળ આપવાના સ્વભાવથી વિખેરી નાખવામાં આવે છે, તેને ‘નિર્જરા’ કહે છે. આ પ્રમાણે મહેનત કરવાથી કર્મપુદ્ગલોનો આત્મા સાથેનો સંબંધ તોડી શકાય છે યા છૂટો કરી શકાય છે. દેહમાં કે લવમાં ટકાવી રાખનાર આ સર્વ કર્મોનો આત્મ-પ્રદેશ સાથેનો સંબંધ સર્વથા છૂટો થવો તેનું નામ બંધન-મુક્તતા અર્થાત્ ‘મોક્ષ’ છે.

આ કર્મોના આવરણો દૂર થવાથી આત્માની અનંત શક્તિઓ પ્રગટ થાય છે. જેમ આંખ પાસેના અમુક ભાગના આવરણો ખસી જવાથી આંખથી ઘણા દૂરના પ્રદેશ પર્યંત જોઈ શકીએ છીએ, તેમ આત્માના તમામ પ્રદેશ ઉપરથી આ શક્તિઓને રોકનાર કર્મપુદ્ગલો નીકળી જાય તો

આત્માની અનંત શક્તિઓ પ્રગટ થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

આ પ્રમાણે આત્મા સાથેનો કર્મપુદ્ગલોનો સંબંધ તૂટી જાય છે અને તે તોડવા માટે જ ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ધર્મ વિગેરેની જરૂરીયાત મહાન્ સદ્ગુરુઓએ સ્વીકારી છે.

દ્રવ્યાનુયોગનું ફળ

દ્રવ્યાનુયોગ પરમ ગંભીર અને સૂક્ષ્મ છે, નિર્ગ્રન્થ પ્રવચનનું રહસ્ય છે, તેમજ શુક્લધ્યાનનું કારણ છે; અને શુક્લધ્યાનથી કેવળ-જ્ઞાન સમુત્પન્ન થાય છે. દર્શનમોહનો અનુભાગ ઘટવાથી અથવા નાશ પામવાથી, વિષય પ્રત્યે ઉદાસીનતાથી અને મહત્પુરૂષના ચરણ-કમળની ઉપાસનાના બળથી દ્રવ્યાનુયોગ પરિણમે છે. જેમ જેમ સંયમ વર્ધમાન થાય છે તેમ તેમ દ્રવ્યાનુયોગ યથાર્થ પરિણમે છે. સંયમની વૃદ્ધિનું કારણ સમ્યગ્દર્શનનું નિર્મલત્વ છે. તેનું કારણ પણ ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ થાય છે. દ્રવ્યાનુયોગનું ફળ સર્વ ભાવથી વિરામ પામવારૂપ સંયમ છે.